

جریان‌های فکری حوزه علمیه اصفهان

با تأکید بر مسئله امامت در سده اخیر

محمدجعفر رضایی

تهران، ۱۳۹۱

موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

سرشناسه	رضایی، محمدجعفر، ۱۳۶۱ -
عنوان و نام پدیدآور	جریانهای فکری حوزه علمی اصفهان با تاکید بر مسئله امامت در سده اخیر / محمدجعفر رضایی.
مشخصات نشر	تهران : موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	۳۰۲ ص.؛ نمونه.
شابک	978-964-8036-98-5
وضعیت فهرست نویسی	فبا
یادداشت	کتاب حاضر به مناسبت نخستین همایش بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان منتشر شده است.
یادداشت	کتابنامه: ص. [۲۸۱] - ۲۹۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	کتاب حاضر در اصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده در دانشگاه ادیان و مذاهب است.
موضوع	حوزه علمی اصفهان
موضوع	امامت
موضوع	ولایت فقیه
شناسه افزوده	همایش بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان (نخستین : ۱۳۹۱ : اصفهان)
شناسه افزوده	موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
رده بندی کنگره	۱۳۹۱ : ۲۳/۴۲۲ : B۲۷
رده بندی دیویی	۲۹۷-۷۱۰۵۵۹۳۲۲
شماره کتابشناسی ملی	۳۰۹۰۷۲۹

جریانهای فکری حوزه علمی اصفهان

با تاکید بر مسئله امامت در سده اخیر

تألیف: محمدجعفر رضایی

چاپ اول: ۱۳۹۱

چاپ و صحافی: طرفه

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۹۰۰۰۰ ریال

حق چاپ و نشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، کوچه شهید آرکلیان، شماره ۴

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵ نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

ISBN 978-964-8036-98-5

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۳۶-۹۸-۵

www.irip.ir

بسم الله الرحمن الرحيم

مکتب فلسفی اصفهان اصطلاحی مستحدث نزد پژوهشگران عرصه‌ی مطالعات سنت حکمی و عرفانی عالم اسلام است. حکیمان حوزه‌ی اصفهان به خوبی نشان دادند که استمرار واقعی این سنت و انتقال روح آن از عصر فارابی و ابن سینا به بعد، نه از مجرای چهره‌هایی مانند ابن رشد اندلسی، که از طریق حکمایی مانند میرداماد، مؤسس مکتب اصفهان میسر است؛ و این طریقی بود که پیشتر به همت حکیمان و عارفانی مانند شیخ اشراق، ابن عربی، خواجه طوسی، ابن ترکه اصفهانی، سید حیدر آملی، ابن ابی‌جمهور احسایی و اعظم حوزه‌ی شیراز هموار شده بود.

نشاط فکری، رونق حوزه‌های درسی، جامعیت، تلفیق مشارب گوناگون فکری در عین خلاقیت و نوآوری، جمع میان عقلانیت و معنویت، پاسخ‌گویی به پرسش‌های روز و مهم‌تر از همه عرضه‌ی آموزه‌هایی برآمده از روح و باور تبعی، رویداد بزرگی بود که حاصل آن به تعبیر برخی از محققان معاصر **حکمت معنوی** تشیع است. این شیوه‌ی نوین فکری، توجهی ویژه به متن قرآن کریم و روایات و ادعیه‌ی مأثوره از پیشوایان دین داشت که با بهره‌گیری از تأویل توانست خلاء موجود در حکمت اسلامی دوران پیش از خود را به خوبی جبران کند.

حوزه‌ی فلسفی اصفهان، سایر مشارب فلسفی قدما را نیز در بطن خود حفظ و بازسازی کرد و حتی با توانی بیش از قبل، ضامن تداوم آن‌ها شد. از باب نمونه، بیشترین حواشی و تعلیقات بر شفا‌ی شیخ‌الرئیس در همین دوران نگاشته شد؛ متون حکمت اشراق به نحو گسترده شرح و تدریس می‌شد، و عرفان ابن عربی نیز همچنان رواج و تداوم داشت. افزون بر این، حکیمان متأله این حوزه، این توفیق را نیز داشتند که مکتب اخلاقی- عرفانی تشیع را قوام بخشیده و به تربیت نفوس و ارتقای معنوی اهل سلوک همت گمارند.

گفتنی است اصطلاح **مکتب فلسفی اصفهان** به جریان خاصی از حکمای اصفهان اطلاق نمی‌شود. در درون این مکتب، افزون بر حوزه‌ی میرداماد و شاگردانش که به **حکمت یمانی** نیز شهرت یافت، **حکمت ایمانی** یعنی طریق خاص فکری و عملی شیخ بهایی، **حکمت تطبیقی** که بر مدار آرای حکمی میرفندرسکی استوار شد، **حکمت متعالیه** صدرایی و بالاخره **حکمت تنزیهی** ملارجبعلی تبریزی نیز جای می‌گیرند.

آنچه از مآثر حکیمان متأله آن عصر طلایی در دوران صفویه از سده یازدهم هجری به بعد بر جای مانده است، مجموعه‌ای گرانسنگ از معارف حکمی به شمار می‌رود که از حیث کمّی و کیفی با هیچ دوره‌ای از ادوار و حوزه‌های از حوزه‌های فرهنگ کهن اسلامی ایران، پیش و پس از آن، قابل مقایسه نیست.

بر بخش بزرگی از این میراث عظیم فکری و معنوی، با گذشت سه- چهار سده، همچنان گرد غربت در کتابخانه‌های شخصی و عمومی نشسته است. آیا جای این پرسش نیست که حتی فهم صحیح حکمت صدرایی - که مشهورتر از سایر مشارب حکمی حوزه اصفهان است- جز با آگاهی بر فعالیت‌های فلسفی زمانه‌ی او و چالش‌های میان او با سایر مکاتب و جریان‌ها چگونه ممکن است؟ نیز چگونه می‌توان به طرح حکمت و فلسفه‌ی زنده، مؤثر و تحرک‌زا در ایران برای مواجهه با مقتضیات عالم معاصر، جز با إشراف بر آثار و مآثر فلسفی آن عهد باشکوه، توفیق یافت؟

در چند دهه‌ی گذشته استادان و محققانی از جمله شادروان استاد سید جلال‌الدین آشتیانی به پیشنهاد اسلام‌شناس فقید فرانسوی هانری کربن در جهت معرفی آثار حکمای شیعی عصر صفوی به چاپ و انتشار نمونه‌هایی از متون حکمی و عرفانی حکمای اصفهان از میرداماد و میرفندرسکی تا بیدآبادی و نراقی در چهار مجلد مبادرت نمودند. چند سال پیش نیز در همایش بین‌المللی «از اصفهان تا قرطبه» پاره‌ای از متون حکمای اصفهان چاپ و منتشر شد. با وجود این، ثلث آثار حکمی به جای مانده از حکیمان اصفهان نیز هنوز چاپ نشده است؛ از این‌رو به نظر می‌رسید که بهانه‌ی گردهمایی بین‌المللی، می‌تواند زمینه‌ی مناسبی را برای إحيای آثار این بزرگان فراهم آورد و برای نخستین‌بار به گونه‌ای مستقیم و با محوریت کتب و آثار حکیمان اصفهان عصر صفوی به نشر آن‌ها مبادرت نمود.

پس از اعلام فراخوان همایش بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان و آغاز به کار دبیرخانه و کمیته‌ی علمی همایش، افزون بر کار بررسی مقالات رسیده، تصحیح و تحقیق آثاری از حکیمان این حوزه و نیز نگارش کتاب‌های جداگانه درباره‌ی فعالیت‌های فلسفی این دوره و معرفی حکمای اصفهان، در دستور کار دبیرخانه‌ی همایش قرار گرفت.

آن دسته از آثاری که امیدواریم برای این همایش انتشار یابند، از این قرارند:

شرح التائیه الکبری صائن الدین علی ابن التکره اصفهانی، الشوارق ابوالحسن قائی کاشانی، الافق المبین میرداماد، رساله الايقاظات فی خلق الاعمال میرداماد، خطبات القدس میر سید احمد علوی، الكلمة الطيبة فیاض لاهیجی، شرح فارسی تهذیب المنطق فیاض لاهیجی، بیان الاسرار (در شرح مصباح الشریعه) شیخ حسین زاهدی، مجموعه رسائل فارسی ملا اسماعیل خاتون آبادی، شرح العرشیه ملا اسماعیل واحد العین، ساقی‌نامه‌ی ابوطالب فندرسکی، سیر تحول حوزه فلسفی اصفهان از ابن سینا تا ملاصدرا، مکتب فلسفی شیراز، مکتب فلسفی

اصفهان، فرهنگ اصطلاحات کلامی فیاض لاهیجی، جریان های فکری حوزه علمیه اصفهان، دیدار با فیلسوفان سپاهان، مکتب فلسفی اصفهان از دیدگاه دانش پژوهان.

البته این گامی است نخست در معرفی میراث حکمی و معنوی تشیع؛ و از آن جا که انتشار این حجم از آثار به جای مانده، کار و برنامه‌ی موسعی را می‌طلبد، تصمیم بر این شد تا قلمرو منشورات نخستین همایش مکتب فلسفی اصفهان، به آثار حکمای عصر صفوی از میرداماد تا حکیم خواجه‌ی اختصاص یابد. این مجال که به لطف و عنایت حق و حسن توجه تنی چند از محققان و فضلاء گرانقدر و شماری از نهادها و مراکز و مؤسسات دینی و پژوهشی فراهم شد، به مثابه‌ی آغاز راه و طلیعه‌ی عرصه‌ای است سرشار از ذخائر علمی و معنوی.

امید آن که بتوانیم با استعانت از توفیقات پروردگار حکیم و مساعدت‌های مسئولان فرهنگی کشور و کلیه‌ی علاقمندان به احیای حکمت اصیل شیعی، گام‌های بعدی و مؤثرتری را در خصوص احیای آثار سایر حکمای اصفهان برداریم.

گروه فلسفه‌ی دانشگاه اصفهان به عنوان برگزارکننده‌ی این همایش، با سپاس از الطاف ایزد بی‌همتا، از کلیه‌ی شخصیت‌های حقیقی و حقوقی، مسئولان اجرایی، اساتید و دانشجویانی که ما را در هر چه بهتر برگزار شدن همایش، امور اجرایی آن، چاپ و نشر آثار و سایر موارد یاری نمودند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نماید.

۱- اعضای شورای سیاست‌گذاری:

آقایان آیت الله حاج سید محمد خامنه‌ای، حجة الاسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه، حجة الاسلام والمسلمین حاج شیخ حسن مظاهری، دکتر محمد حسین رامشت، دکتر محمد بیدهندی، دکتر حسین کلباسی، دکتر سید مرتضی سقائیان نژاد، دکتر مهدی حمالی نژاد، دکتر احمد علی فروغی، دکتر محمد فضیلتی، مهندس مصطفی بهبهانی، سردار کریم نصر اصفهانی، مهندس علی کلباسی.

۲- اعضای کمیته‌ی علمی (به ترتیب الفبا):

آقایان دکتر محمدعلی اژه‌ای، دکتر مهدی امامی جمعه، دکتر مرتضی حاج حسینی، دکتر مهدی دهباشی، دکتر علی ربانی، دکتر جعفر شانظری، دکتر مجید صادقی، دکتر محسن محمدی فشارکی، دکتر محمد مشکات، دکتر اصغر منتظر القائم، دکتر سید علی اصغر میرباقری‌فرد، دکتر حامد ناجی اصفهانی، حجة الاسلام و المسلمین حاج شیخ مجید هادی زاده.

۳- ریاست محترم مؤسسه‌ی پژوهشی حکمت و فلسفه‌ی ایران، جناب حجه الاسلام و المسلمین آقای دکتر عبدالحسین خسروپناه که ضمن عنایت خاص نسبت به این رویداد فرهنگی بزرگ، به پیشنهاد استاد محترم جناب آقای دکتر حسین کلباسی اشری، با چاپ منشورات همایش توافق نمودند. بدین ترتیب هزینه‌های آماده‌سازی آثار از حروف‌چینی تا صفحه‌آرایی بر عهده‌ی دبیرخانه‌ی همایش و چاپ و انتشار آثار توسط آن مؤسسه‌ی گراند قدر انجام می‌شود. در این‌جا از کلیه‌ی مسئولان و مدیران این مؤسسه، معاونت پژوهشی، واحد چاپ و انتشارات و سایر دست‌اندرکاران صمیمانه سپاسگزاری می‌نماییم.

۴- دانشگاه‌هایی که در شهر اصفهان حق‌التحقیق صاحبان آثار و منشوراتی که به چاپ خواهد رسید را به عهده گرفتند

الف) دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان ب) دانشگاه پیام نور استان اصفهان. بدین وسیله از رؤسای محترم، معاونین پژوهشی و سایر مسئولان این دو دانشگاه قدردانی و تشکر می‌نماییم.

۵- جناب آقای سعید محمدی دبیر کشته‌ی اجرایی و نیز دبیر مرکز مطالعات و پژوهش‌های شورای اسلامی شهر اصفهان.

۶- سرکار خانم فریده کوه‌رنگ بهشتی مسئول دبیرخانه‌ی همایش و نیز سایر دانشجویان گروه‌های فلسفه و الهیات (فلسفه و کلام اسلامی)

علی کرباسی زاده اصفهانی
دبیر علمی نخستین همایش
بین‌المللی مکتب فلسفی اصفهان

فهرست مطالب

۱۵	پیش‌گفتار
۱۹	نگاهی به حوزه علمیه اصفهان
۲۱	شکل‌گیری حوزه علمیه اصفهان
۲۱	۱. دوره صفویه
۲۳	۲. حمله افغان‌ها تا ظهور قاجاریه
۲۴	۳. ظهور قاجار تا اواخر دوران قاجار
۲۶	۴. اواخر قاجار تا دوره معاصر
۲۷	گرایش‌های مختلف فکری در اصفهان
۲۷	فلسفه و حکمت
۳۵	تصوف و عرفان
۳۶	۱. تصوف خانقاهی و سلسله‌ای
۳۹	۲. عرفان عملی و سلوک شرعی شیعی
۴۲	۳. عرفان زاهدانه (فقیهان زاهد)
۴۵	۴. عرفان نظری در اصفهان
۴۷	فقه
۴۸	مکاتب فقهی عصر صفویه
۴۸	اخباریان و اصولیان در حوزه اصفهان
۵۳	کلام

۵۹	جریان حدیث‌گرای مدرسه اصفهان
۶۴	جریان عقل‌گرا در مدرسه اصفهان
۶۴	کلام فلسفی
۶۶	کلام عقلی غیرفلسفی
۶۹	پیشینه فرهنگی و زمینه‌های فکری
۷۱	آوردگاه‌های امامت در حوزه اصفهان
۷۱	یک، غلو و تقابل‌های فکری و اجتماعی
۷۷	دو، مواضع علمای اصفهان نسبت شیخ احمد احسائی
۸۰	آموزه‌های خاص احسائی
۸۰	جایگاه ائمه
۸۲	معاد و جسد هورقلایی
۸۳	رویارویی عالمان اصفهان با احسائی
۸۳	موافقان
۸۹	مخالفان
۹۶	جمع‌بندی
۹۷	سه، سید حسن کاشی و رساله اولی الامر
۹۸	چهار، معجزات هارون ولایت، تقابل دو تفکر مخالف
۱۰۲	پنج، شعر و ادبیات تجلی تقابل دو تفکر
۱۱۱	مسائل مرتبط با امامت
۱۱۱	از دیدگاه علمای سده اخیر در اصفهان
۱۱۳	مسئله اول: ولایت
۱۱۵	۱. اصطلاح ولایت و معانی آن
۱۱۷	۲. اقسام ولایت
۱۱۷	۲. ۱. ولایت به معنای اولویت
۱۱۷	۲. ۱. ۱. پذیرش ولایت کلیه
۱۲۲	۲. ۱. ۲. انکار ولایت کلیه
۱۲۳	۲. ۲. ولایت تشریعی
۱۲۳	۲. ۲. ۱. موافقان تفویض
۱۲۴	۲. ۲. ۲. مخالفان تفویض
۱۲۵	۳. ۲. ۲. مخالفت با تفویض و حق امر و نهی در صورت تشخیص مصالح
۱۲۸	۳. ۲. ولایت تکوینی

۱۲۸	 مخالفان ولایت تکوینی
۱۳۷	 موافقان ولایت تکوینی
۱۳۷	 گروه نخست: ولایت تکوینی جزئی
۱۴۴	 گروه دوم: ولایت تکوینی کلی
۱۴۴	 ۱. حدیث گراها
۱۵۷	 ۲. متمایلان به عرفان و فلسفه
۱۷۳	 تکمله: بحثی در معراج
۱۸۳	 مسئله دوم. علم امام
۱۹۰	 ۱. مطلق یا فقی بودن علم امام
۲۰۳	 ۲. مشروط بودن علم امام
۲۰۳	 گروه اول: عمومیت علم امام
۲۱۴	 گروه دوم: جزئی بودن علم امام
۲۱۶	 ۳. سکوت درباره علم امام
۲۱۹	 مسئله سوم: شفاعت
۲۲۵	 مسئله چهارم: توسل
۲۳۰	 مسئله پنجم: لعن و صلوات
۲۳۵	 جمع بندی
۲۴۳	 پیوست‌ها
۲۴۵	 ۱. زندگی‌نامه‌ها
۲۶۲	 ۲. تصاویر نسخه‌ها
۲۷۹	 کتاب‌نامه
۲۹۵	 نمایه اعلام

پیش‌گفتار

نزدیک به ده سال پیش هنگامی کتابی با عنوان تخت فولاد تجدید چاپ شد. به دلیل ارتباط کتاب با سید محمد باقر درجه‌ای، از علمای اصفهان و استاد آیت‌الله بروجردی، و همچنین به توصیه یکی از استادانم آن را مطالعه کردم. در این کتاب نظراتی به این عالم امامی منتسب شده بود که به بخشی از رفتار و اعتقادات مرسوم در جوامع امامیه خرده می‌گرفت؛ اعتقاداتی مانند شفاعت، توسل، ولایت تکوینی و علم امام و محدوده آن در این نوشته به نقد کشیده شده بود.

این کتاب نقطه‌شروعی برای جست‌وجو درباره این عالم بزرگوار شد. کمی بعد نقدی بر این کتاب در کتاب ستاره‌ای از شرق، که نوشته یکی از افراد خاندان سید محمد باقر درجه‌ای بود، مطالعه کردم. با مطالعه شخصیت و نظرات ضد و نقیض درباره آیت‌الله درجه‌ای، با جریان‌هایی سرچند مبهم در حوزه اصفهان در سده اخیر آشنا شدم. کتاب سیاحت شرق و از همه بیشتر سخنان استاد هایی — که به حق نوشته‌های ایشان درباره آن دوره تاریخی سرمایه‌ای گران‌بار است — در کتاب‌هایی مانند تاریخ اصفهان و مقدمه دیوان طرب ابعاد این جریان‌ها را روشن‌تر کردند. با این حال آنچه در این کتاب‌ها مطرح بود، بیشتر گزارش‌هایی تاریخی و غیرمستند به آثار این جریان‌ها بود. افزون بر این گاه دیدگاه‌های متفاوت و مخالفی درباره این جریان‌ها و نظرات آنها ارائه می‌شد. از این رو راستی‌آزمایی این سخنان تنها در صورتی ممکن بود که مطالعه و تحقیقی مستند به نوشته‌ها و مکتوبات هر کدام از این جریان‌ها انجام می‌شد؛ در حقیقت این پژوهش تلاشی برای کشف دقیق‌تر این جریان‌های فکری از

رهگذر متون موجود از عالمان سده اخیر اصفهان است.

برای فهم دقیق‌تر این جریان‌ها و پیشینه آنها، در فصل نخست به تاریخ حوزه اصفهان و حوزه‌های مختلف فکری آن مانند فلسفه و حکمت، عرفان و تصوف، فقه و کلام پرداخته شده است. در هر کدام از این موارد نیز به گرایش‌های درونی و پیروان آنها تا دوره معاصر اشاره شده است. در فصل دوم به طور مختصر برخی از آوردگاه‌های فکری مرتبط با امامت تا دوره معاصر تبیین شده است؛ از جمله آنها می‌توان به برخورد‌های مختلف با شیخ احمد احسائی، تجلی دو تفکر غالبانه و ضد غلو در شعر، برخورد عالمان اصفهان با برخی مظاهر غلو در دوره صفویه، معجزه‌سازی برای امام‌زاده‌ای به نام هارون ولایت و مواضع مختلف علمای این شهر نسبت به آن اشاره کرد. در فصل سوم از رهگذر مسائل مرتبط با امامت مانند ولایت علم امام، شفاعت و توسل به جریان‌شناسی عالمان حوزه اصفهان پرداخته شده است. مقصود ما از علمای اصفهان آن دسته از دانشمندانی هستند که در این شهر اقامت داشته، مدتی را در این حوزه تحصیل و تدریس کرده و به عالمی اصفهانی معروف و مشهور شده‌اند؛ خواه زاده اصفهان باشند یا نه.

نسبت به محدوده زمانی نیز سعی شده است دیدگاه عالمانی بررسی شود که تاریخ وفاتشان در صد سال اخیر، یعنی از دوره سید محمد باقر درچه‌ای (۱۲۴۲) تا دوره معاصر، است. هرچند در بیشتر موارد این نکته رعایت شده است، اما در برخی موارد با توجه به ضرورت (مانند شهرت آن عالم یا نظرات خاص او) تا نزدیک به ده سال قبل از این تاریخ را نیز بررسی کرده‌ایم؛ بنابراین در این نوشته تنها به بیان دیدگاه‌های عالمانی که تاریخ وفاتشان از سال ۱۳۲۰ ه‍.ق به بعد است، پرداخته‌ایم. تمام تاریخ‌هایی که درباره افراد در این اثر آمده، تاریخ قمری وفات ایشان است.

این اثر در اصل رساله کارشناسی ارشد نویسنده است که در دانشگاه ادیان و مذاهب قم دفاع شده است. به همین دلیل از استاد عزیزم جناب دکتر علی کرباسی زاده هم به دلیل پذیرش راهنمایی رساله و هم به دلیل همکاری‌های بعدی ایشان برای آماده شدن این اثر به‌خصوص تکمیل فصول نخستین آن و از جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی به دلیل پذیرش مشاوره رساله تشکر می‌کنم. همچنین لازم می‌دانم از کسانی که مرا در فراهم نمودن این اثر یاری کردند، به‌خصوص کسانی که در

گفت‌وگویی با آنها زوایایی از بحث برای اینجانب روشن شد، تشکر نمایم. به طور خاص علو درجات مرحوم آیت الله سید حسن امامی را به این دلیل که چندین جلسه از وقت خود را به اینجانب اختصاص دادند، از خداوند منان خواستارم. در نهایت از جناب حجت الاسلام درچه‌زاده به دلیل اینکه تصویر نسخه‌های خطی مرحوم سید محمدباقر درچه‌ای را در اختیار من قرار دادند و از حجت الاسلام و المسلمین کلاهدوز و حجت الاسلام و المسلمین شیخ اسدالله جوادی به این دلیل که چندی از وقت خودشان را به اینجانب اختصاص دادند و از حجت الاسلام شریعت رضوی به این دلیل که کتاب‌های مرحوم علامه فانی را در اختیار بنده گذاشتند، متشکرم. برای دکتر علی اصغر غروی نیز به دلیل همکاری با اینجانب برای فهم و بیان درست اندیشه‌های مرحوم سید محمد جواد غروی آرزوی توفیق دارم. همچنین بر خود لازم می‌دانم که از مسئولان دانشگاه ادیان و مذاهب و به‌خصوص مسئولان کتابخانه پربار این دانشگاه و مسئولان کتابخانه تخت فولاد به دلیل همکاری صمیمانه با اینجانب در طول این تحقیق، خالصانه تشکر کنم.

محمد جعفر رضایی

اصفهان

دی ۱۳۹۱